กำแพงเมืองนครราชสีมา

สมเดช ลีลามโนธรรม
นักโบราณคดีชำนาญการ
สำนักศิลปากรที่ ๑๒ นครราชสีมา

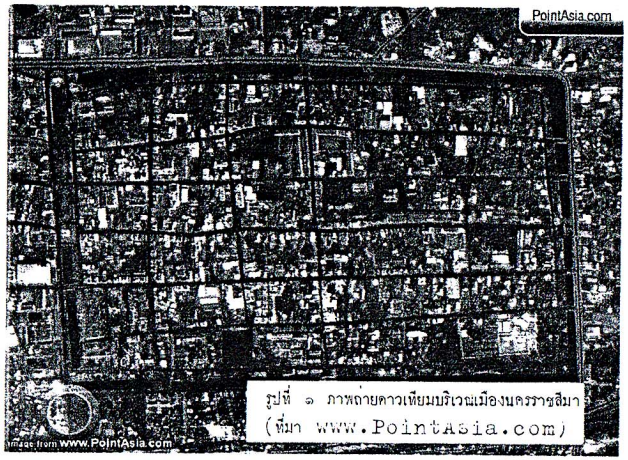

รูปที่ ๑ ภาพถ่ายดาวเทียมบริเวณเมืองนครราชสีมา (ที่มา www.PointAsia.com)

เมืองนครราชสีมา เป็นเมืองที่ปรากฏหลักฐานและมีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเมืองมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีความยาวตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ ๑,๘๐๐ เมตร กว้างตามแนวทิศเหนือ-ใต้ ประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร ตัวเมืองปัจจุบันเป็นที่ตั้งของจังหวัดนครราชสีมา แต่ยังสามารถเห็นร่องรอยของเมืองเดิมได้จากคูน้ำและแนวกำแพงเมืองที่เหลืออยู่บางส่วน(รูปที่ ๑)

กำแพงเมืองนครราชสีมาถูกทำลายลงเป็นส่วนใหญ่ เหลือสภาพสมบูรณ์เพียงกำแพงเมืองบริเวณประตูชุมพลเท่านั้น สำหรับกำแพงเมืองบริเวณอื่นที่มีการค้นพบและได้รับการขุดค้นบูรณะแล้ว ได้แก่ กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกใกล้กับประตูชุมพล และบริเวณมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งกำแพงเมืองทั้งสองบริเวณเหลือหลักฐานเฉพาะส่วนฐานเท่านั้น

ประตูเมือง

บริเวณตรงกลางของกำแพงเมืองแต่ละด้าน มีประตูทางเข้า ลักษณะของประตู ด้านข้างจะก่อด้วยหินทราย และศิลาแลง บานประตูทำด้วยไม้ ส่วนบนทำเป็นอาคารเครื่องไม้ ตามแนวกำแพงมีป้อมเรียงรายกันไปจำนวน ๑๕ — ๑๖ ป้อม ประตูเมืองแต่ละด้าน มีชื่อเรียกในปัจจุบัน ดังนี้

ประตูด้านทิศเหนือ ชื่อ ประตูพลแสน
ประตูด้านทิศใต้ ชื่อ ประตูชัยณรงค์
ประตูด้านทิศตะวันออก ชื่อ ประตูพลล้าน
ประตูด้านทิศตะวันตก ชื่อประตูชุมพล *

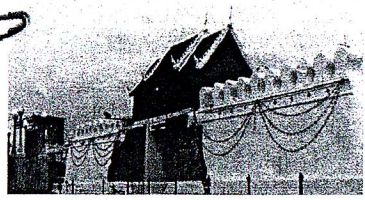

รูปที่ ๒ กำแพงเมืองและประตูชุมพล

รูปที่ ๓ ด้านอาคารของกำแพงเมือง

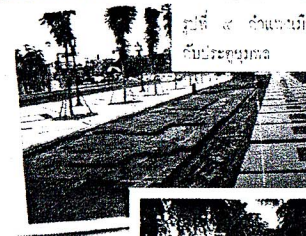

รูปที่ ๔ กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกใกล้กับประตูชุมพล

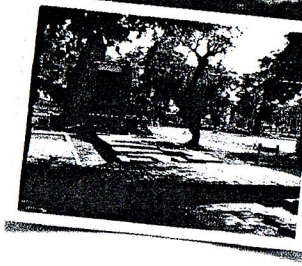

รูปที่ ๕
กำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกส่วนที่ต่อมาจากมุมเมืองทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะโครงสร้างของกำแพงเมืองทั้งสองด้านระดับอิฐถือปูนเต็ม โดยเว้นเป็นช่องสี่เหลี่ยมคืนน้ำเรียงรายไปตามแนวกำแพงภายในฉาบด้วยดิน

รูปที่ ๖ กำแพงเมืองด้านทิศเหนือส่วนที่ต่อมาจากมุมเมืองทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตัวกำแพงเมืองพื้นหินด้านซ้ายเป็นกำแพงที่ก่อขึ้นมาใหม่เพื่อให้เห็นรูปแบบเดิมของกำแพงเมือง

ลักษณะของกำแพงเมือง

การศึกษาจากหลักฐานของกำแพงเมืองที่หลงเหลือในปัจจุบัน ภาพถ่ายเก่าและการขุดค้นทางโบราณคดี ทำให้ทราบได้ว่า เป็นกำแพงที่ก่อด้วยอิฐ ส่วนบนสุดทำเป็นใบบัง ที่มีลักษณะเหมือนใบเสมา ที่ขอบกำแพงบนสุดก่อนที่จะเป็นใบเสมา ประดับด้วยเส้นนูน(เส้นลวด) ๒ เส้นขนานไปตามแนวนอนของกำแพง ภายในเส้นนูนนี้เจาะเป็นช่องส่องมองรูปกากบาทเรียงรายกันไป แนวกำแพงด้านใน(ด้านที่หันหน้าเข้าภายในเมือง) จะก่อเป็นเชิงพลหรือเชิงเทินที่มีระดับต่ำกว่ากำแพงส่วนนอก(ที่หันหน้าออกนอกเมือง) บริเวณเชิงเทินนี้ เป็นที่ทหารใช้ประจำการในการสงคราม ที่ฐานของกำแพงทั้ง ๒ ด้าน มีการถมดินพูนขึ้นมาตามแนวกำแพงมีป้อมรายรอบ (รูปที่ ๒ - ๓)

นอกจากใช้อิฐเป็นวัสดุหลักแล้ว ยังมีการนำเอาหินทรายและศิลาแลงมาก่อในบริเวณที่เป็นประตูเมืองและป้อม วัสดุเหล่านี้ส่วนหนึ่งคงเป็นการรื้อเอาหินที่ใช้ในการสร้างปราสาทในวัฒนธรรมเขมรมาใช้ในการสร้างกำแพง เนื่องจากได้พบร่องรอยของรูกลมที่ตัวหิน รูกลมบนหินนี้สันนิษฐานว่าเจาะขึ้นเพื่อประโยชน์ในการเคลื่อนย้าย ซึ่งปรากฏบนก้อนหินที่ใช้ในการก่อสร้างปราสาทศิลปะเขมรโดยทั่วไป

กำแพงมีความหนาระหว่าง

๒.๒๐ – ๓ เมตร การเรียงอิฐจะใช้ด้านยาวสลับกับด้านกว้างอย่างละ ๒ ก้อน โดยก่ออิฐให้ด้านกว้าง ๒ ก้อนต่อกับด้านยาวของอิฐที่เรียงไว้ ๒ ก้อน และด้านกว้างของอิฐ ๒ ก้อนนี้ก็จะต่อกับด้านยาวของอิฐก้อนอื่นมีลักษณะเช่นนี้ต่อเนื่องกันไป การก่ออิฐจะก่อเกือบเต็มแนวกำแพง โดยเว้นเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑๓๐ x ๖๐ เซนติเมตร แล้วถมดินลงภายในช่องสี่เหลี่ยมนี้จะห่างจากขอบกำแพงด้านนอกมายังด้านในประมาณ ๑๓๐ เซนติเมตร และแต่ละช่องจะถูกคั่นด้วยแนวอิฐที่ก่อเป็นคานของกำแพง ซึ่งมีความกว้างประมาณ ๓๐ – ๕๐ เซนติเมตร (รูปที่ ๔-๖)

การก่ออิฐแบบนี้ นอกจากเป็นลักษณะของโครงสร้างเพื่อความมั่นคงแข็งแรงแล้ว สันนิษฐานว่า กำแพงด้านที่หันออกนอกเมือง เป็นด้านที่จะต้องมีการปะทะในการทำสงคราม จึงมีการก่ออิฐเต็มตลอดแนวกำแพงเพื่อความมั่นคงแข็งแรง ส่วนกำแพงด้านในบริเวณที่เป็นเชิงเทินที่เป็นที่ประจำการของทหารนั้น เป็นบริเวณที่ไม่ได้มีการปะทะมากนัก จึงไม่ต้องก่ออิฐเช่นเดียวกับกำแพงด้านนอก การเตรียมฐานรากของกำแพงจะขุดหลุมเพื่อถมอัดดินให้มีความแน่นแข็งเป็นชั้นหนาประมาณ ๖๐ เซนติเมตรก่อนที่จะก่ออิฐเป็นตัวกำแพงขึ้นมาและมีการถมดินที่ส่วนฐานของกำแพงอีกด้วย

ลักษณะของป้อม

ป้อมที่เหลืออยู่พบหลักฐานที่บริเวณมุมเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ จากการขุดค้นโดยสำนักศิลปากรที่ ๑๒ นครราชสีมา ในปี พ.ศ.๒๕๔๒ พบผนังป้อมเพียงบางส่วน แต่สันนิษฐานได้ว่ามีแผนผังรูปสี่เหลี่ยม ผนังก่อด้วยหินทราย ศิลาแลง และอิฐ โดยใช้ปูนสอระหว่างวัสดุเหล่านี้ ผนังป้อมมีความกว้างระหว่าง ๑.๘ – ๒.๔ เมตร โดยก่อเป็นป้อมที่มีแนวผนังยื่นออกมาจากแนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก(รูปที่ ๗)

จากบันทึกในระหว่างการสำรวจทางธรณีวิทยาของ Herbert Warington Smyth ชาวอังกฤษ เจ้ากรมโลหะกิจและภูมิวิทยา กระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งรับราชการอยู่ในประเทศไทยระหว่างปีพ.ศ.๒๔๓๔ – ๒๔๓๙ (ค.ศ.๑๘๙๑ – ๑๘๙๖) ในคราวที่เดินทางมาที่เมืองนครราชสีมา เขาได้บันทึกเกี่ยวกับกำแพงเมืองและวาดภาพลายเส้นกำแพงเมืองด้านหนึ่งโดยระบุว่าเป็นภาพประตูเมืองด้านทิศใต้[๕] จากลักษณะที่ปรากฏในภาพ สิ่งก่อสร้างที่ยื่นล้ำออกมาจากกำแพงเมืองและส่วนบนเป็นใบบัง มีลักษณะเป็นใบสี่เหลี่ยมปลายโค้งมน ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับใบบังของป้อม และต่างจากใบบังที่เป็นใบเสมาของกำแพงเมืองนั้น น่าจะเป็นภาพของป้อมมากกว่า โดยอยู่ข้างประตูเมือง (รูปที่ ๘)

ในบันทึกของ E'mile Jottrand ชาวเบลเยี่ยม ซึ่งรับราชการเป็นที่ปรึกษาทางด้านกฎหมายแก่รัฐบาลไทยในรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(รัชกาลที่๕) ได้เดินทางมาที่เมืองนครราชสีมา ในปี พ.ศ.๒๔๔๔ ในบันทึกเล่มนี้ ปรากฏภาพถ่ายประตูเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นประตูเมืองด้านทิศใด[๖]

แต่จากการพิจารณาหลักฐานต่างๆ ข้างต้นพอที่จะสันนิษฐานถึงภาพประตูเมืองที่ปรากฏในหนังสือเล่มดังกล่าว และภาพถ่ายเก่าของประตูและ

ภาพถ่ายเก่าของประตูและกำแพงเมืองนครราชสีมาภาพอื่นๆ ได้ว่าเป็นภาพของประตูเมืองและกำแพงเมืองด้านทิศใด (รูปที่ ๔-๑๕)

อนึ่ง มีหลักฐานที่กล่าวถึงป้อมที่มุมเมืองทิศตะวันตกเฉียงเหนือจากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวถึงการสู้รบระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมา ที่จะมาตีเอาเมืองคืนจากกรมหมื่นเทพพิพิธ และสามารถรุกเข้าไปได้ทางป้อมวัดพยัฆ วัดพยัฆซึ่งเป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดนครราชสีมา ตำแหน่งที่ตั้งของวัดนั้นถ้าดูจากแนวคูเมืองและกำแพงเมืองตัววัดจะตั้งอยู่บริเวณมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง ซึ่งเป็นบริเวณป้อมที่อยู่ตรงมุมเมืองทิศดังกล่าวนั่นเอง

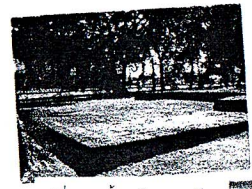

รูปที่ ๗ ป้อมบริเวณมุมเมืองทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

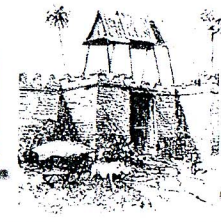

รูปที่ ๘ ภาพลายเส้นประตูเมืองด้านทิศใต้ในบันทึกของ Herbert Warington

รูปที่ ๙ ภาพประตูเมือง สันนิษฐานว่าเป็นประตูเมืองด้านทิศเหนือ (จากหนังสือ In Siam โดย Emile Jottland)

รูปที่ ๑๐ ภาพประตูเมือง สันนิษฐานว่าเป็นประตูเมืองด้านทิศตะวันออก (จากหนังสือ In Siam โดย Emile Jottland)

รูปที่ ๑๑ ภาพประตูเมืองด้านทิศใต้ (ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

อายุสมัยของการสร้างกำแพงเมือง

การศึกษาจากการขุดค้นทางโบราณคดี

จากการขุดค้นเพื่อศึกษาหลักฐานการก่อสร้างกำแพงเมืองและการอยู่อาศัยในพื้นที่บริเวณมุมเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ได้กำหนดหลุมขุดค้นจำนวน ๒ หลุม ขนาด ๒ x ๓ เมตร และ ๑.๒๐ x ๑.๖๐ เมตร ชิดกำแพงเมืองด้านทิศเหนือทั้งด้านในและด้านนอก ผลการขุดค้นพบหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ในพื้นที่บริเวณนี้ก่อนที่จะมีการสร้างกำแพงเมืองขึ้น โดยในชั้นดินที่ ๕ พบเศษภาชนะดินเผาเครื่องถ้วยสุโขทัยแบบเคลือบสีเขียว เครื่องถ้วยสุโขทัยนี้มีแหล่งผลิตอยู่ที่จังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน เริ่มผลิตขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แต่เริ่มมีการแพร่หลาย ผลิตขึ้นเพื่อการส่งออกในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และผลิตกันต่อมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๒[๕] ดังนั้นจึงกำหนดอายุได้ว่ากำแพงเมืองสร้างขึ้นในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา[๖]

รูปแบบของกำแพงเมืองนครราชสีมาคล้ายกับกำแพงเมืองของราชธานีอยุธยา ซึ่งกำแพงเมือง

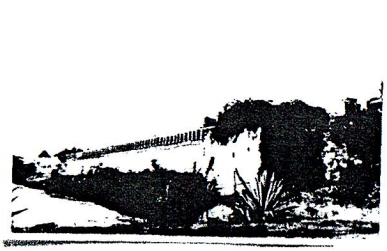

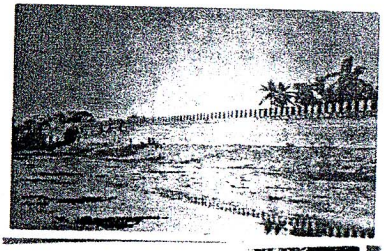

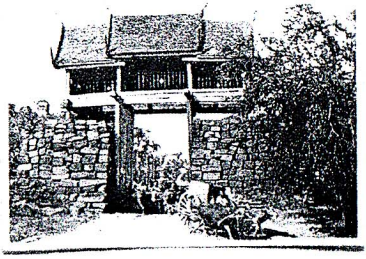

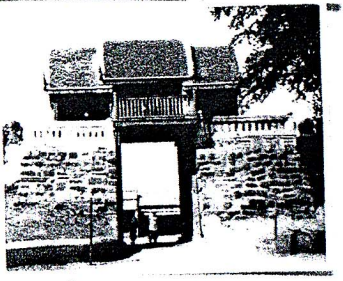

รูปที่ ๑๓–๑๓ (บน) ภาพประตูเมืองด้านทิศตะวันตก (ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)
รูปที่ ๑๔ ประตูชุมพล (จากหน้าสือ The ๑๙๐๔ Traveller's Guide to Bangkok โดย J. Antonio)

รูปที่ ๑๕ ประตูชุมพล (จากหนังสือ จดหมายเหตุการเสด็จตรวจโบราณวัตถุสถาน มณฑลนครราชสีมา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๕๗)

อยุธยาในระยะแรกก่อเป็นคันดิน ต่อมาเมื่อเปลี่ยนเป็นกำแพงที่ก่อด้วยอิฐซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ (พ.ศ.๒๐๙๙ – ๒๑๑๑) และสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.๒๑๑๒ – ๒๑๓๓) หรือทั้งสองรัชกาล[๗] การสร้างกำแพงเมืองนครราชสีมาที่ก่อด้วยอิฐ คงได้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีจากอยุธยาและน่าจะสร้างขึ้นภายหลังรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.๒๑๑๒ – ๒๑๓๓) เป็นต้นมา

การศึกษาจากหลักฐานทางเอกสาร

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟ และรวมเรื่องเมืองนครราชสีมาว่า เมืองนครราชสีมา(บริเวณที่เป็นที่ตั้งของตัวเมืองในปัจจุบัน) และกำแพงเมืองสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ.๒๑๙๙ – ๒๒๓๑)[๘] จากการตรวจสอบเอกสารต่างๆแล้ว ขณะนี้ยังไม่พบหลักฐานที่กล่าวถึงการสร้างกำแพงเมืองนครราชสีมาโดยตรง ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาจากเนื้อความในเอกสารที่กล่าวถึงเมืองนครราชสีมา เพื่อที่จะพิจารณาถึงความเป็นไปได้ในการสร้างกำแพงเมือง

ในพระราชพงศาวดารฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒/ก

๑๐๔ จ.ศ.๘๐๑ - ๘๐๓ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในสองส่วนของพระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณที่นายไมเคิล วิคเคอร์ (Michael Vickery) สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ[๕] เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ ทรงเตรียมกองทัพที่จะยกไปที่เมืองพิมาย พนมรุ้ง แต่เจ้าเมืองเหล่านั้นมาเข้าเฝ้าถวายบังคม พระองค์จึงโปรดให้กลับไปครองบ้านเมืองตามเดิม เหตุการณ์นี้สันนิษฐานว่า เกิดขึ้นในราวปี พ.ศ. ๑๔๘๑[๖] และยังกล่าวถึงเมืองบริวารของเมืองพิมาย พนมรุ้ง จำนวน ๓ เมือง คือ เมืองพระงาม เมืองพุทธาทาน และเมืองชรทิก[๗]

การที่ราชสำนักอยุธยาทำการปราบปรามเมืองพิมายและเมืองพนมรุ้งนั้น ชรีรัตน์ ไอราวัณวัฒน์ วิเคราะห์ไว้ว่า เนื่องจากเมืองทั้งสองตั้งอยู่ระหว่างรัฐที่มีอำนาจได้แก่อยุธยาและเขมร จึงต้องดำเนินนโยบายอ่อนน้อมต่อรัฐทั้งสอง และอยุธยาได้ตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องสร้างฐานกำลังของตนเพื่อควบคุมสถานการณ์ทางภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงได้มีการผลักดันเมืองนครราชสีมาให้เป็นศูนย์กลางอำนาจในระดับภูมิภาคแทนที่เมืองพิมาย พนมรุ้ง และจากกฎมณเฑียรบาลซึ่งกล่าวถึงชื่อเมืองนครราชสีมา กฎหมายฉบับนี้อาจจะตราขึ้นในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ(พ.ศ.๑๔๙๑ - ๒๐๓๑) หรืออาจจะในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๒(พ.ศ. ๒๐๓๔ - ๒๐๗๒) ดังนั้นเมืองนครราชสีมาคงได้รับการสถาปนาขึ้นในระยะเวลาดังกล่าว[๘]

ช่วงเวลาการกำเนิดขึ้นของเมืองนครราชสีมา มีข้อสันนิษฐานที่แตกต่างจากที่กล่าวมา นักวิชาการบางท่านสันนิษฐานว่า เมืองนครราชสีมาตั้งขึ้นในราวรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม หรือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง(ราว พ.ศ.๒๑๕๓ - ๒๑๔๐) โดยมีรากฐานมาจากชุมชนเดิม อันได้แก่ เมืองพระงาม เมืองพุทธาทาน และเมืองชรทิก เมืองทั้งสามนี้เป็นกลุ่มเมืองในเขตลุ่มน้ำสำคัญ—สำบริบูรณ์ ได้แก่ เมืองเสมา บ้านพุทรา และชุมชนบริเวณปราสาทพนมวันตามลำดับ[๙]

ในตำนานอุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) เป็นเอกสารที่กล่าวถึงชุมชนทั้งสองฝั่งลุ่มน้ำโขงในประเทศลาวและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่สมัยพุทธกาล การสร้างพระธาตุ เหตุการณ์บ้านเมือง และประวัติความเป็นมาของบุคคล เชื่อมโยงมายังกษัตริย์ล้านช้าง เอกสารฉบับนี้เรียบเรียงโดย พระยาศรีไชยชมพู ซึ่งรวบรวมจากตำนานท้องถิ่นที่มีอยู่แต่เดิมและเขียนขึ้นใหม่บางส่วน จากการวิเคราะห์เนื้อหา สันนิษฐานได้ว่าเรียบเรียงขึ้นระหว่างปี พ.ศ.๒๑๗๖ - ๒๑๘๑[๑๐] เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการนำพระบรมธาตุมายังเมืองคอนราช(นครราชสีมา)[๑๑] ซึ่งแสดงหลักฐานของเมืองนครราชสีมาในช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ.๒๑๗๖ - ๒๑๘๑ ได้เป็นอย่างดีและมีนัยแสดงให้เห็นว่าเมืองตั้งขึ้นก่อนระยะเวลาดังกล่าวด้วย

ลาลูแบร์ ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งปรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ระหว่างปี พ.ศ.๒๒๓๐-๒๒๓๑ ได้บันทึกชื่อเมืองนครราชสีมาไว้ว่า เมืองโคราช

เสมา(Corazema) หรือ คริสีมา(Carissima) [๖๖] และจากการบันทึกของ มองซิเออร์โบรด์ ชาวฝรั่งเศส ที่พำนักอยู่ในอยุธยากล่าวถึงการปราบกบฏบุญกว้างที่เมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ.๒๒๔๓ โดยออกญาพิพัฒได้กล่าวถึงการปืนกำแพงเมืองนครราชสีมา และเอาไฟเผาบ้านเรือนของทหาร[๖๗]

จากหลักฐานข้างต้น กล่าวได้ว่าเมืองนครราชสีมาได้รับการสถาปนาขึ้นอย่างน้อยตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นมา เป็นเมืองที่มีความสำคัญเป็นฐานกำลังของอยุธยาในการควบคุมเมืองต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ องค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญของเมืองที่ใช้เป็นตัวกำหนดขอบเขต และเป็นเครื่องป้องกันภัยจากการรุกราน คือ กำแพงเมือง ผู้เขียนมีความเห็นว่า กำแพงเมืองนครราชสีมาในระยะแรกอาจมีลักษณะเป็นคันดินต่อมาก่อสร้างกำแพงด้วยอิฐขึ้น ยังไม่มีหลักฐานว่าสร้างขึ้นในรัชกาลใด แต่น่าจะก่อสร้างขึ้นภายหลังรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา(พ.ศ. ๒๑๑๒ – ๒๑๗๓) เป็นต้นมา และคงมีการซ่อมแซมปรับปรุงในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับกำแพงเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองนครราชสีมายังคงมีความสำคัญ และปรากฏเหตุการณ์ เรื่องราวในประวัติศาสตร์ไทยอยู่เสมอ กำแพงเมืองยังคงมีบทบาทตามหน้าที่ในการเป็นเครื่องป้องกันการรุกรานจากภายนอก

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯเจ้าอยู่หัว(พ.ศ.๒๓๖๗–๒๓๙๔) รัชกาลที่ ๓ เมื่อปี พ.ศ.๒๓๖๙ คราวที่เจ้าอนุวงศ์ทำการกู้อิสรภาพไม่ขึ้นกับราชสำนักที่กรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์เข้ายึดเมืองนครราชสีมาเพื่อใช้เป็นฐานที่มั่นในการทำศึก ในขณะเดียวกันก็สั่งให้กวาดต้อนครัวชาวเมืองนครราชสีมาไปยังเวียงจันทน์แต่ได้รับการต่อต้านจากชาวเมือง ต่อมาราษฎรกลุ่มอื่นๆที่ถูกกวาดต้อนได้รุกขึ้นต่อต้านทำให้เจ้าอนุวงศ์เสียไพร่พลเป็นจำนวนมาก จนแผนการต่าง ๆ ไม่เป็นไปตามที่วางเอาไว้ ท้ายที่สุดจึงตัดสินใจที่จะละทิ้งเมืองนครราชสีมาและถอนกำลังกลับไปยังเวียงจันทน์

ในการถอนกำลัง เจ้าอนุวงศ์สั่งให้เผาทำลายบ้านเรือนราษฎร เสบียงอาหาร รื้อทำลายป้อมและกำแพงเมือง หลังจากที่ราชสำนักกรุงเทพฯ และกรมการเมืองนครราชสีมา ควบคุมสถานการณ์ไว้ได้แล้ว จึงเริ่มต้นที่จะทำนุบำรุงเมืองนครราชสีมาให้มีสภาพดังเดิม กรมพระราชวังบวรสถานมงคลโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมผู้คนที่ถูกกวาดต้อนกลับมายังภูมิลำเนาและซ่อมแซมกำแพงเมือง[๖๘]

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ (พ.ศ.๒๓๙๔ – ๒๔๑๑) รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชดำริที่จะหาราชธานีที่ตั้งอยู่ไกลจากทะเลไว้แห่งหนึ่ง เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองหนึ่งที่ทรงสนพระทัย แต่เนื่องจากค่อนข้างอัตคัดน้ำ และเส้นทางคิดต่อกับกรุงเทพฯ ยังกันดารอยู่ จึงทรงเลือกเอาเมืองลพบุรีเตรียมไว้เป็นเมืองราชธานี[๖๙]

การที่ทรงเล็งเห็นความสำคัญของเมืองนครราชสีมา อาจจะเห็นได้

จากใน ปีพ.ศ.๒๓๕๖ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการซ่อมแซมป้อมและกำแพงเมืองที่ชำรุดหักพังเมื่อคราวศึกเจ้าอนุเวียงจันทน์ [๒๐]

การซ่อมแซมกำแพงเมืองในคราวนี้คงทำเป็นบางส่วนเท่านั้น เนื่องจากในระยะต่อมา ยังคงมีความพยายามในการที่จะซ่อมแซมกำแพงเมืองอีก โดยในปีพ.ศ.๒๔๓๖ (รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๑๑ – ๒๔๕๓) เมื่อไทยมีความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในเรื่องดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เรียกว่า วิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ ได้มีการเตรียมการป้องกันเมืองนครราชสีมา โดยรัฐบาลได้ส่งร้อยเอกคฤศเตียน เราว์ชิง เจ้าพนักงานโยธาธิการ เดินทางมาตรวจดูเมืองนครราชสีมา ซึ่งก็มีความเห็นว่า ควรซ่อมแซมปรับปรุงกำแพงเมือง บริเวณใดที่หักพังให้เอาเสาไม้มาปักไว้แทน ควรขุดคูให้รอบเมืองและนอกกำแพงเมืองควรสร้างสนามเพลาะขึ้น

พระประสิทธิศัลการ(สะอาด สิงหเสนี) ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา มีหนังสือถึง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๓๖ โดยเสนอความเห็นว่า การขุดคูให้รอบเมืองนั้น ถ้ามีแรงงานจำนวนห้าพันคนจะใช้เวลาหนึ่งเดือน ให้ค่าจ้างแรงงานคนละหนึ่งสลึงต่อวันจะใช้งบประมาณทั้งหมด ๓๗,๕๐๐ บาท ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการตามความเห็นของมิสเตอร์เราว์ชิง ขอรับพระราชทานเจ้าหน้าที่บัญชาการสองนายและอุปกรณ์ประเภทพลั่วหรือเสียมจำนวนมาก กำแพงที่หักพังนั้นเห็นควรนำดินถมพอใช้ได้ก่อน ถ้าจะใช้ปูนเกรงจะใช้เวลานาน เพราะจะต้องขนหินมาจากแหล่งหินซึ่งอยู่ไกล[๒๑]

ความคิดเห็นดังกล่าวสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีหนังสือตอบกลับไปยังพระประสิทธิศัลการ เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๓๖ ว่า ความคิดดังกล่าวเป็นความคิดที่ดี แต่จะต้องใช้ทุนมาก จึงต้องค่อยคิดค่อยทำไป[๒๒]

การซ่อมแซมกำแพงเมืองโดยนำเอาเสาไม้มาปักในบริเวณที่กำแพงทรุดพังลงนั้น เห็นหลักฐานได้จากภาพถ่ายเก่า และจากบันทึกของ E'mile Jottrand ที่ปรึกษาด้านกฎหมายของรัฐบาลไทยซึ่งเดินทางมาที่เมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ.๒๔๔๔[๒๓] และจากการศึกษาหลักฐานด้านต่างๆที่กล่าวมาทำให้สันนิษฐานภาพถ่ายเก่าของกำแพงเมืองนครราชสีมาได้ว่าเป็นภาพกำแพงและประตูเมืองด้านใน

แม้ว่ากำแพงเมืองนครราชสีมาจะได้รับการซ่อมแซมหลายครั้งตามความจำเป็นในวาระต่างๆ ก็ตาม แต่ก็ชำรุดหักพังด้วยสาเหตุต่างๆ เอกสารบางฉบับกล่าวไว้ว่า กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก ตั้งแต่วัดพายัพมาจนจดริมถนนมหาดไทย เป็นกำแพงเมืองบริเวณสุดท้ายที่ถูกรื้อทำลายลงเมื่อประมาณปีพ.ศ.๒๔๗๗ เหลืออยู่เพียงประตูชุมพลและกำแพงเมืองเป็นแนวสั้น ๆ เท่านั้น[๒๔] อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ผู้ที่เคยเห็นกำแพงเมืองเมื่อราว ๕๐ ปีที่แล้ว ทำให้ทราบว่ากำแพงเมืองที่พังทลายในระยะแรกมีสภาพเป็นเนินดิน ก่อนที่

จะถูกรื้อทำลายจนหมดสภาพเหลือหลักฐานเพียงบางช่วงบางตอนอยู่ใต้ผิวดินของพื้นที่การอยู่อาศัยในปัจจุบัน(รูปที่ ๑๖)

ต่อมา กรมศิลปากรดำเนินการขึ้นทะเบียนกำแพงเมืองนครราชสีมาเป็นโบราณสถานของชาติ ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม๕๓ ตอนที่๓๔ วันที่ ๒๗ กันยายน ๒๔๗๙ หน้า๑๕๒๖-๑๕๓๕ และในปีต่อมาได้ขึ้นทะเบียนประตูชุมพลเป็นโบราณสถานของชาติ ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๔ ตอนที่ - วันที่ ๓ มกราคม ๒๔๘๐ หน้า ๒๒๘๕ - ๒๒๘๗[๒๕]

สำหรับประตูชุมพล คงได้รับการบูรณะปรับปรุงหลายครั้ง ในปี พ.ศ.๒๔๔๓ กรมศิลปากรได้ออกแบบบูรณะประตูชุมพล งานส่วนใหญ่ที่กำหนดไว้ในแบบได้แก่การปรับปรุงอาคารเครื่องไม้ เฉลียงและฐานที่ทรุดเอียง ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่ชำรุดให้เปลี่ยนใหม่โดยให้มีลักษณะเหมือนเดิม อาคารไม้ให้ขูดสีเดิมออกแล้วทาสีใหม่ ส่วนที่เป็นปูนขูดทำความสะอาดแล้วทาด้วยสีน้ำปูนขาว ๓ ครั้ง[๒๖] (รูปที่ ๑๗)

ในปี พ.ศ.๒๕๔๒—๒๕๔๔ และ ๒๕๕๐ สำนักศิลปากรที่ ๑๒ นครราชสีมา ร่วมกับเทศบาลนครนครราชสีมา ดำเนินการขุดค้นและบูรณะกำแพงเมืองบริเวณมุมเมืองทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกบริเวณสวนอนุสรณ์สถาน เพื่อรักษาหลักฐานทางโบราณคดีอันแสดงให้เห็นถึงเรื่องราวความเป็นมา และเป็นแหล่งเรียนรู้ถึงความสำคัญของอดีตที่เป็นรากฐานของการพัฒนาบ้านเมืองในปัจจุบัน

รูปที่ ๑๖ แผนที่เมืองนครราชสีมาที่กรมศิลปากรจัดทำขึ้นในปี พ.ศ.๒๕๐๒ จะเห็นแนวกำแพงเมืองและประตูชุมพล ที่ลงเป็นแถบสีดำขนานไปกับคูเมือง

รูปที่ ๑๗ แบบซ่อมประตูชุมพลปี พ.ศ.๒๔๔๓ (ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

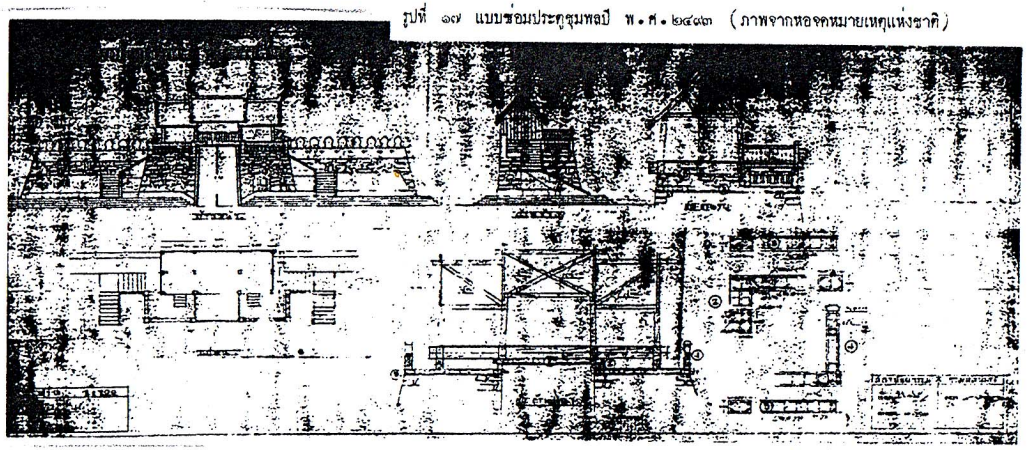

เชิงอรรถ

[๑] มานิต วัลลิโภดม, นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนิน พระราชทานเพลิงศพนายมานิต วัลลิโภดม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิฆเณศ, ๒๕๓๐) หน้า ๒๑

[๒] Herbert Warington Smyth, Five Years in Siam volume ๒ (Bangkok: White Lotus, ๑๙๙๔) p. ๒๓๔

[๓] E'mile Jottrand, In Siam (Bangkok: White Lotus, ๑๙๙๖)

[๔] กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๔๐ (ภาคที่ ๖๕ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒) หน้า ๒๒

[๕] สมศักดิ์ บรรมาปรีชากร "เครื่องถ้วยสุโขทัย มรดกของคนไทยยุคสุโขทัยและ อยุธยา" เครื่องถ้วยในเอเชียอาคเนย์ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕ – ๒๒ (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์พริ้นติ้ง, ม.ป.ป.) หน้า ๕๖

[๖] สมเดช ศิลามโนธรรม. รายงานการขุดค้นกำแพงเมืองนครราชสีมา เอกสารสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๙ นครราชสีมา เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๔๒

[๗] ประหิป เพ็งคะโก "ป้อมเพชรปราการเหล็กแห่งอยุธยา" ศิลปากร ปีที่ ๔๐ เล่มที่ ๕ กันยายน – ตุลาคม ๒๕๔๐ หน้า ๕๕

[๘] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เที่ยวตามทางรถไฟและรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (กรุงเทพฯ: เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๐๕) หน้า ๑๑๕

[๙] อุบลศรี อรรถพันธุ์ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก๑๐๔ จ.ศ.๘๐๑ – ๘๐๓" ข้อมูลประวัติศาสตร์ในรอบทศวรรษ (พ.ศ. ๒๕๒๑๐ – ๒๕๓๐) (กรุงเทพฯ: บริษัท ประชาชน จำกัด, ๒๕๓๑) หน้า ๗๑

[๑๐] เรื่องเดียวกัน หน้า ๘๓ – ๘๔, ๘๙

[๑๑] เรื่องเดียวกัน หน้า ๗๒, ๙๐

[๑๒] ยุจิรัตน์ ไอราวัณวัฒน์ ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมือง ตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๕ – ๒๓๘๘ วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒ หน้า ๒๕–๒๘

[๑๓] สุรศักดิ์ ศรีสำอาง เอกสารโบราณ: โบราณคดีและประวัติศาสตร์อีสาน เอกสารประกอบการบรรยายพิเศษเนื่องในโอกาสอบรมเผยแพร่ความรู้ เรื่อง การอนุรักษ์เอกสารโบราณแก่บุคลากรที่เกี่ยวข้องในภูมิภาค ครั้งที่ ๓ ภาคอีสาน วันที่ ๒๖–๒๗ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๔๔ ณ หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา หน้า ๑๕๘

[๑๔] พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ อุรังคธาตุ (คำนานพระธาตุพนม) พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗) หน้า ๖ – ๑๗

[๑๕] เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๓๐ และ ๑๕๐

[๑๖] ลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๐) หน้า ๒๔๔ , ๓๖๔

[๑๗] กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๑ (ภาคที่ ๓๕ และ ๓๖) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑) หน้า ๓๑๕

[๑๘] ก่องแก้ว วีระประจักษ์ บรรณาธิการ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: หจก. สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐) หน้า ๓๖

[๑๙] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เที่ยวตามทางรถไฟ และรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา หน้า ๑๒๗

[๒๐] กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๔ จ.ศ. ๑๒๑๕ ร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ ซ่อมป้อมกำแพงค่อ เลขที่ ๔๙ จ.ศ.๑๒๑๕

[๒๑] กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.๕ ม. ๔๖/๖ เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ ๕ เรื่อง รายงานการจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา (๑๑ มิถุนายน จ.ศ. ๑๑๑๒ – ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙)

[๒๒] เรื่องเดียวกัน

[๒๓] E'mile Jottrand, In Siam p. ๓๔๙

[๒๔] สำเภา วรางกูร ," เมืองโคราช เมื่อ ๔๐ กว่าปีก่อน," ราชสีมาอนุสรณ์ ๒๕๑๐ , หน้า ๓๒

[๒๕] พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บรรณาธิการ ทะเบียนโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑ (พ.ศ. ๒๔๙๘ – ๒๕๒๓) (ม.ป.พ., ๒๕๓๓) หน้า ๕๕, ๖๑

[๒๖] กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ศช.

๐๗๐๑.๔๑.๑/๖๗ เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการซ่อมประตูชุมพล (พ.ศ.๒๔๙๓)

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้พิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง ร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ ซ่อมป้อมกำแพงต่อ ร.๔ เลขที่ ๔๙ จ.ศ.๑๒๑๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กองเอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ ๕ ร.๕ ม.๔๖/๖ เรื่อง รายงานการจัดราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา (๑๑ มิถุนายน จ.ศ.๑๑๒๑ – ๑๙ มกราคม จ.ศ ๑๑๙๙)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กองเอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ศธ ๐๗๐๑.๔๑.๑/๖๗ เรื่องการซ่อมประตูชุมพล (พ.ศ.๒๔๙๓)

หนังสือ บทความและวิทยานิพนธ์

ก่องแก้ว วีระประจักษ์ บรรณาธิการ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ กรุงเทพฯ: หจก.สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐

ชจีรัตน์ ไอรารัณวัฒน์ ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา; บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ.๒๓๒๕ – ๒๓๗๔ วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปากร, ๒๕๓๒

คำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา เที่ยวตามทางรถไฟและรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา กรุงเทพฯ: เอกศิลป์การพิมพ์, ๒๕๐๕

ประทีป เพ็งตะโก "ป้อมเพชรปราการเหล็กแห่งอยุธยา" ศิลปากร ปีที่ ๔๐ เล่มที่ ๕ กันยายน – ตุลาคม ๒๕๔๐ หน้า ๕๐ – ๖๕

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บรรณาธิการ ทะเบียนโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑ (พ.ศ. ๒๔๗๔ – ๒๕๒๓) ม.ป.ท, ๒๕๓๓

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ อุรังคธาตุ (คำนานพระธาตุพนม) พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๗

มานิต วัลลิโภดม นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เนื่องในวโรกาสที่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนิน พระราชทานเพลิงศพ นายมานิต วัลลิโภดม ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร ๒๘ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๓๐ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมเผย, ๒๕๓๐

ลาลูแบร์ เขียน สันต์ ท.โกมลบุตร แปล ราชอาณาจักรสยาม กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๐

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๑ (ภาคที่ ๓๕ และ ๓๖) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑

ศิลปากร, กรม ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๔๐ (ภาคที่ ๖๕ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, มูลนิธิ และหม่อมเจ้าจงจิตรจนอม ดิศกุล จดหมายเหตุการเสด็จตรวจโบราณวัตถุสถาน มณฑลนครราชสีมา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๗๒ พิมพ์เนื่องในวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๑ กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊พ, ๒๕๓๑

สมเดช ลีลามโนธรรม รายงานการขุดค้นกำแพงเมืองนครราชสีมา เอกสารสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๙ นครราชสีมา เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๔๒

สมศักดิ์ ธรรมาปรีชากร "เครื่องถ้วยสุโขทัย-มรดกของคนไทยและอยุธยา". เครื่องถ้วยในเอเชียอาคเนย์ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕ – ๒๒ กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์พริ้นติ้ง ม.ป.ป. หน้า ๕๐—๗๕

สำเภา วรางกูล "เมืองโคราชเมื่อ ๔๐ กว่าปีก่อน" ราชสีมาอนุสรณ์ ๒๕๑๐

สุรศักดิ์ก่อสร้าง, ห.จ.ก. รายงานการ

ชุดค้นกำแพงเมืองนครราชสีมา (เพิ่มเติม) เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๔๔

สุรศักดิ์ ศรีสำอาง. เอกสารโบราณ: โบราณคดีและประวัติศาสตร์อีสาน เอกสารประกอบการบรรยายพิเศษ เนื่องในโอกาสอบรมเผยแพร่ความรู้ เรื่องการอนุรักษ์เอกสารโบราณแก่ บุคลากรที่เกี่ยวข้องในภูมิภาค ครั้งที่ ๓ ภาคอีสาน วันที่ ๒๖—๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๘ ณ หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

อุบลศรี อรรถพันธุ์ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก๑๐๔ จ.ศ.๘๐๑ – ๘๐๓" ข้อมูลประวัติศาสตร์ในรอบทศวรรษ (พ.ศ.๒๕๒๐ – ๒๕๓๐) (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๓๑ หน้า ๗๑ — ๗๒

Jottrand E.In Siam Bangkok: White Lotus, ๑๙๙๖

Smyth H.W. Five Years in Siam volume ๒ Bangkok: White Lotus, ๑๙๙๔

ภาพถ่าย

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง ภ.๐๐๒ หวญ ๓๓/๑ ภาพประตูและกำแพงเมืองนครราชสีมา

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง ภ.๐๐๒ หวญ ๓๓/๒ ภาพประตูและกำแพงเมืองนครราชสีมา